

K. Megfoglak, és nem eresztlek el! Itt maradsz, mert én hiszek benned! Most már akárhogy is az én istenem vagy!

J. (*rémülten*) Hagyj békén... (*Mikor K. éppen elérné, ordítva*) Nem vagyok a tiéd! Senkié sem vagyok, mert én nem vagyok isten! Különben is, nincs isten!

K. Van!

J. Minek az isten?! Az istent úgysem láthatod, úgysem beszélhetsz vele soha!

K. (*dühvel*) Látlak, istenem! Veled beszélek, istenem!

J. Nem vagyok isten! (*Kiforgatja a zsebeit, pénz, bérlet, személyi igazolvány, használt papír zsebkendők esnek a földre*) Tessék, győződj meg róla, te szerencsétlen hülye! (*Mutatja az igazolványt*) Tessék, a nevem, a címem, a foglalkozásom... születési dátum... Mi kell még?

K. Semmi! Maradj itt!

Szünet

J. (*pár pillanatig meredten nézi K.-t, aztán hirtelen*) Na, most megyek el. (*Elteszi az igazolványát, és minden mást otthagya kirohan*)

K. (*utánaordít eszeveszett gyűlölettel*) Szemét csaló! (*Mindent, amit a keze ügyében talál, utánahajít*) Undorító rohadt dög! Szemét! Rohadj meg, te disznó! Fulladj bele a saját mocskodba! Rohadék! Undorító, nyálas, rohadt féreg vagy! Pusztulj innét! Takarodj, soha többé ne lássalak! (*Hirtelen föleszmélve*) Jaj nekem... Miért kellett ez az este... Micsoda aljas gazember!... Most kelj fel, és folytassam a pakolást, mintha mi sem történt volna... Aztán menjek haza, és aludjak... Mintha sikerülhetne... Aztán holnaptól újra... Istenem... Mi ez itt bennem? (*Körbekiált*) Miért vagy még mindig itt?

Függöny

Kelevéz Ágnes

„HISZEM AZ EZER ISTENT”

A fiatal Babits rendhagyó *Credója*

„Fogarason egyedül / megtanultam görögül.” A sokszor idézett rövidke két sort Babits élete vége felé veti papírra abban az *Iskolai füzetnek* nevezett egyszerű fedelű füzetecskében, melyet nagy műtete előtt talán leginkább a számvetés szándékával nyitott. Fogarasi magánya és görögségélménye még ekkor is szorosán összefonódik benne. Görög tárgyú verseit, bár két kötetébe is felveszi őket, 1909 őszétől 1911 tavaszáig lényegében másfél év alatt megírja. Legutoljára keletkezett a HISZEKEGY, amely az utolsó, mégis a legátfogóbb, legszemélyesebb, sőt szinte kihívó érvényű verse e témakörben.

Ez a HISZEKEGY címevel ellentétben nem az egy Isten mellett tesz hitet. E verscím többszörös paradoxon. Az APOSTOLI HITVALLÁS kezdő két szava a magyar nyelvben

az évszázadok folyamán eggyé olvadva vált használatossá, így e cím jelentése eltér a latin eredetitől (hiszen nemcsak annyit állít, hogy hiszek: *Credo*, hanem arra is utal, hogy miben hiszek), mégis hasonlóan a latinhoz a magyarban szintén a hitvallás általános értelmű szinonimájaként is szokás alkalmazni. E sajátos köznyelvi használatban rejlő konkrét és átvitt értelmezési lehetőséget ismeri föl és használja ki Babits, mikor megírja a maga hitvallását, hiszekegyét.

„Nem hiszek én egy istenben, mert bárhova nézek,
istent látok, ezért, s nem szomorú a világ.”

Versét a címben sugallt állítással ellentétesen kezdi, ugyanis elsőként azt szögezi le, hogy miben nem hisz, vagyis szerkezetileg és tartalmilag egyszerre tagadja a mintául használt eredeti szöveget: anticredót kezd el írni. A folytatás, a saját hittételek felsorolása is ellentéte annak, amit a cím sugall. „Nem hiszem én az egy istent; hiszem az ezer istent.” A vers szövege felől nézve a cím elszakad megszokott jelentésétől. Új tartalma szerint pedig így hangzana helyesen: HISZEKEZER. Költői játék csupán ez a tagadva állító politeista hitvallás? Rónay György Babits hitét vizsgáló tanulmányában e versét inkább csak pastiche-nak, mint pastiche-ba bújtatott vallomásnak tekinti, s nem tulajdonít komolyabb világnézeti, hitbéli jelentőséget neki, és nemcsak a költő későbbi katolicizmusából, nyilatkozataiból és verseiből meríti érveit, hanem abból is, hogy a *Nyugatban* 1911 júniusában a HISZEKEGY mellett, mintegy annak jelentését szándékosan kioltva közölte Babits a VÁGYAK ÉS SOHA című költeményét is, mely éppen ellenkezője a pogányos hitvallásnak, és Dante sugallatáról tanúskodik.¹ Pedig Babits ihlettörténeti vallomása, melyet Szabó Lőrincnek tett, ennél többre enged következtetni. „Ebben az időben szoktam mondogatni, hogy a görög vallás híve vagyok, Zeust hiszem. Ezt mindenkinek mondtam. Sokistenség híve vagyok.”² Pusztá szerepjátéknál mindenképp többről van szó. Hangoztatott sokistenhitének nemcsak kulturális, hanem filozófiai és vallási gyökerei is vannak. Az érett költő katolicizmusának benső vívódásait csakis e korai korszakának valódi dilemmáin keresztül érthetjük meg.

Már 1904 augusztusában, Rába György szavával élve, „...első »görögös« hulláma”³ idején egy Kosztolányinak írt levélben politeistának vallja magát. „Az istenek sokáig aludtak, de már ébrednek. Ím feltámadt a nagy Pán, a Színek Kedvelője [...] Ébrednek az istenek; Pán hívei legyünk [...] én a magam részéről polytheista vagyok.”⁴ Majd pár sorral lejjebb így folytatja: „Fittyet hányok én minden pásztorodnak, monotheizmus és monizmus [...] én polytheista vagyok és polysta, és pogány!” Nemcsak pillanatnyi felindulás vagy a fiataalkori levelezésében nem ritka teatrális gesztus miatt nevezi magát sokistenhívőnek. Kettős felosztásának, ahol a monizmus áll szemben polizmussal, s ahol ő a művészi alkatának jobban megfelelő polizmus mellett dönt, filozófiai magyarázatát is adja: „a (spinozai legtágabb értelemben vett) szellem első és egyetlen tudomása a különbség. Akár időben (változás; minden érzet) – akár térben. Akár successív, akár simultán. Először csak a második érzését érezheti; vagy ikreket. [...] Bizony: elseje és utolsója annak, amit érzünk, a különbség; s annak, ami létezik, talán nem? A lét fogalma nem zárja-e magában a különbséget is? Ha egy volna csak, volna-e valami? a világ kettőnél kezdődik: (így mondom én) s ha születt, a világanya elsőszülöttei ikrek voltak”. A „görög” számára annak a művészi szemléletnek a szinonimája, amelynek „több szeme van a különbségre, mint az azonosságra”. Világnézet, istenhit és művészet szorosan összekapcsolódik gondolatmenetében, s bárhonnan indul el, újra és újra a monizmussal szemben határozza meg nézeteit.

A *különbség*, valamint a *kettősség* problémája hosszú időn keresztül foglalkoztatja. A jelenségvilág sokszerűségének éppen változatosságában való megragadása és birtokbavétele nem egy versének visszatérő motívuma, sőt szervezőelve lesz. „*Szín a különbség, különbség az élet*”, olvashatjuk a filozófiai tömörségű mondatot a HIMNUSZ IRISHEZ első szakaszában. De az IN HORATIUM befejezése vagy a MESSZE... MESSZE... egésze „*az unalmas-egy-való világ*” tudatosan választott ellenpontja. Mint arra Rába György is rámutatott már, e különbségtétel az alapja kettős építkezésének a THEOSOPHIKUS ÉNEKEK-ben, ahol a keresztény és az indus világnézet szólal meg párhuzamosan, vagy a STRÓFÁK A WARTBURGI DALNOKVERSENYBŐL című versében, mely Wolfram és Tannhäuser egymást ellenpontozó szerelmi ikermonológjai, vagy a KÉT NÖVÉR-ben, ahol az emberi individuum két meghatározójaként a „*fekete Bánat*” és „*vérszínű Vágy*” fonódik össze, és kergeti egymást vég nélküli körforgásban. Épp e kettősség jegyében született egy napon a nietzschei értelemben véve apollói világnézetű HEGESO SÍRJA és ellentétes párja, a dionüszoszi BAKHÁNSLÁRMA. A GÓLYAKALIFA megkettőzött világa is a dolgok több szempontból való szemlélésének gondolkodói hajlamát mutatja. Sőt ebben látom alapját a tizes évek elején az általa olyannyira kedvelt dialogikus értekező formának is. A TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET című esszéjében a Tudat és az Élet vitatkozik egymással, a JÁTÉKFILOZÓFIA-ban Szókratész és Phaidrosz.

A JÁTÉKFILOZÓFIA minden ízében, művészi megformáltságában és gondolatmenetében egyaránt a monizmussal, illetve vallási szempontból a monoteizmussal folytatott vita, melynek hátterében a *hit* vagy *kétkelés* dilemmája húzódik meg. Ez a többszörösen rejtőző írás, minden áttételessége ellenére legalább annyira vallomás, mint a HISZEKEGY. A kettősség művészi megjelenítése már az is, hogy két képzeletbeli alak, Szókratész és Phaidrosz vitájából, a különböző nézetek összecsapásából, két pólus ábrázolásából bontakozik ki Babits vélekedésének körvonala. Belső dilemmáit két véleménnyé feszíti szét, s ezáltal éppen gondolatmenetének nyitottságát hangsúlyozza. Az értelmezés lehetőségének sokszínűségét nemcsak a vitázva érvelés adja, hanem az az elbeszélői helyzet is növeli, hogy nem tudhatjuk pontosan, ki beszél. Babits ugyan sejteti, hogy Szókratész valójában az ő szócsöve, a görög filozófus véleménye mégsem lehet *azonos* a szerzőével, hiszen ő valaki más. Az esszé leglényegesebb jellemzője a közvetett beszéddel is jelzett, egyértelmű itélettől való tartózkodás, a kétkelés kötelességének művészileg is megragadott állandó jelenléte, amit Babits épp ekkortájt Anatole France nyomán fogalmaz meg önmaga számára követelményként A KÉTELKEDÉS KÖTELESSÉGE (1912) című tanulmányában: „*A hit minden gonoszságoknak anyja; aki nem tud kétkedni, rossz ember.*”

Dienes Valéria Babits gondolkodói alkatának épp ezt a vonását rajzolja meg rendkívül érzékletesen visszaemlékezésében: „*Mintha óvakodnék attól, hogy valamilyen legyen. Mintha félne, hogy akkor nem lesz szabadságában bármilyenné lenni. [...] Sugárzanak belőle az ellentétek. Jelenléte maga az élő nyugtalanság. Az a benyomásom, hogy mihielyt állást foglal valamiben, álarcot visel. [...] Nem egyszer hallottam, hogy miután álláspontját megvédte, ellenfelét meggyőzte, mosolyogva hozzátette: de azért az ellenkezője is lehet igaz. Ilyenkor messzenézés, felsőbbiségérzet és valami enyhe kicsinylés volt tekintetében azokkal szemben, akik vélnek valamit. A vélekedésben valami elszegényesedést láthat, elzárkózást a többi lehetőségtől, befalazkodást talán [...] Véleményekért nem, csak önmagáért érzi magát felelősnek.*”⁵ Életének másik, filozófiai és művészeti szempontból érzékeny tanúja, Szabó Lőrinc is hasonlóan jellemzi „*örökké igaztolt, örökké bontó-építő*” szellemét: „*Fogékonysága semminek sem tudott kitérni [...] tétélei kérdőjeles állításokkal*” vannak teli.⁶ A JÁTÉKFILOZÓFIA egyik gondolati eredménye ép-

pen az, hogy mikor Szókratész mondanójának végére ér, melyben a dolgok differenciálódását tüntette fel az élet alapirányának, s barátját, Phaidroszt már-már meggyőzte igazáról, gyorsan hozzát teszi: „*Hisz az egészet megfordítva is elmondhattam volna*”, vagyis a differenciálódás helyett az egységesülést mutathatta volna föl az élet lényegéént. Babits szerint tehát az ítéletalkotásban is óvakodni kell az egyneműsítéstől, olyannyira, hogy aki a pluralizmus pártjára áll, annak a monizmus lehetséges igazán is el kell gondolkoznia.

A JÁTÉKFILOZÓFIA gondolkodói alapállásával magyarázhatjuk, hogy a HISZEKEGY című verssel éppen ellenkező végkicsengésű költemény is születik ekkortájt Babits tolla alatt. Az 1908. ősz OKTÓBERI AJTATOSSÁG-ban a bűnbánó ima az Úrhoz szól, aki „*úr vagy száz seregek felett*”; ez a költemény a különbözőségi elvével éppen ellenkezően (de feltűnő módon annak gondolati érvkészletét használva) az Egy dicséretét hirdeti:

*„Pedig a soknál mennyire több az egy,
az Egy, aki Valaki, mégis,
akire hallgat a föld is, ég is.”*

Nem véletlen tehát, hogy Szókratész a differenciálódás, a különbözőségi elvét fejti ki sajátjaként, hiszen minden kérdőjele ellenére ekkor Babits is ehhez áll közelebb. A majd' tíz évvel korábban Kosztolányinak írt levélből ismerős spinozai különbségtétel gondolatai visszhangoznak itt, melyek 1910 táján már Bergson filozófiájából is erőt merítettek: „*azt mondom, hogy kettőnél kezdődik az élet*” – szövegi le játékosan a görög filozófus szájába adva gondolatait Babits. – „*Már most képzelj el egy tudatállapotot, ami csak egy. [...] Meglátod, hogy amit elképzeltél, az semmi, és hogy a lélekben egy egyetlen zérussal. A tudat a különbségnél kezdődik – ezt mondja a pszichológusok. Az érzet a változásnál kezdődik – ezt mondja a fiziológusok. A lét a kettőnél kezdődik – mondom egyszerűen. A másnál, az újnál – térben és időben.*” A HISZEKEGY ugyanennek a gondolatnak a jegyében született:

*„Semmi az, ami csak egy; semmi sem egy, ami él.
Nem hiszem én az egy istent; hiszem az ezer istent:”*

A versben eztán következik az istenek neveinek zuhatagszerű felsorolása, s ez az érzéki sokaság a politeizmus elsöprő diadala: hiszem „*Kronost az öreget s Bacchost a fiataalt, / az arany Aphroditét [...] Artemisz enyhe nyilát / Zeüsz a komor dörgőt s Próteüsz a tengeri bolygót*”. A görög istenvilág maga a sokszínű élet.

Babitsot e kérdéskör annyira izgatta, hogy a különbözőségi fogalmát a filozófia esz-közével is igyekezett megragadni. Próbálkozásáról egy kéziratban lévő, mindmáig kiadatlan filozófiai tanulmánytöredéke tanúskodik. Az írás jelentőségét növeli, hogy bár Babits eredetileg filozófusnak készült, és egész életművét áthatja az elvont gondolkodás iránti vonzódás, de filozófiai, tudományos igényvel bíró szöveget néhány korai recenzió kívül nem írt. A JÁTÉKFILOZÓFIA eredeti címe sem véletlenül volt MESE A NAGYVILÁGRÓL. Határozottan jelezni akarta vele, hogy nem értekezést ír, hanem szépíróalmi művet. Publikálatlan töredékében a különbözőségi eszméjét nem „*a világ összes tüneményei*”-re, hanem szűkebb területen, a gondolkozás jelenségeinek vizsgálatára alkalmazza. Részletesen kifejti, hogy a „*lelki élet alaptüneménye, a legelemibb érzés már kétség kívül nagyon kifejezetten különbözőségi, sőt ez a két szó: különbözőségi és érzés a lelki életéről szólva teljesen felcserélhető. Egyetlen érzet nem képzelhető el: az érzet önmagának a különbö-*

zódásával azonos”.⁷ E töredék egy félbemaradt kísérlet nyoma, melyben a JÁTÉKFILOZÓFIA és a HISZEKEGY művészileg megjelenített filozófiai lényegét, a polizmus melletti állásfoglalást a tudományos kifejtés eszközével fogalmilag szeretné megragadni. Nincs adatunk rá, vajon felkérésre vagy önszántából kezdte-e el szövegét, s azt sem tudjuk, miért hagyta abba. (Talán éppen a szaknyelv által megkövetelt egyértelműséget érezte tűrhetetlen béklyónak.)

A JÁTÉKFILOZÓFIA-ban lételméleti szinten valóban – a töredékben alkalmazott saját definícióját használva – a világ összes tüneményét a különbözőzés fogalmára vezeti vissza. A születés és a halál is „*az élet különbözőzésének eszköze*”. A Babits–Szókratész által felvázolt világban nyomósító ellentétként jelenik meg „*az Isten mellett az ördög*” és „*a rossz hozzátartozik a jóhoz*”.⁸ Ugyanígy egymással szemben kétféle erkölcs, kétféle érzésmód áll. A világtörténet e kettősség szempontjából jellemezhető: „*az egyik a gyökeres pluralizmus, a másik a monizmus*”. A kettő közül Babits–Szókratész a pluralizmus mellett foglal állást, még ha játékosan, többször is kétségbe vonja önmaga igazát. A két nagy, általa felvázolt, egyéni csoportosítású irányzatot az élettagadás és az életigenlés egymással szemben álló képviselőjeként jellemzi: „*Élettagadás felé hajlik a buddhizmus, [...] Spárta, a stoicizmus, a régi kereszténység, a puritán protestantizmus, a szocializmus, a monizmus, Schopenhauer, Tolsztoj tana, az egységesítő tudomány. Az élet felé Athén, a tarka művészi ököljogos középkor, a reneszánsz katolicizmus, a romanticizmus, Nietzsche, a művészet.*” Ilyen alapon jelentheti a HISZEKEGY-ben az ezer isten az áradó életörömet, amivel szemben az egyneműsített, egy istenben hívő világ mint maga az aszketikus szomorúság jelenik meg: „*istent látok, ezért, s nem szomorú a világ*”. (Más kérdés, hogy végül, lelkialkatából következően, görögös verseinek világát is leginkább a tragikus hang hatja át.)

Babits e korszakának és a HISZEKEGY sokistenhitének legfontosabb mondata azonban a JÁTÉKFILOZÓFIA végén csattan: „*Végelemzésben azonban a két világnézet közti választás konvenció dolga.*” Ez a körülményektől függő világnézet, a hit kérdésének állandósított dilemmája csillagévnyi távolságra áll attól a vallomástól, mely az érett, a világháború megrázó élményén túlkerülő Babitsot jellemzi majd. ÖRÖKKÉK ÉG A FELHŐK MÖGÖTT címmel írói jubileumára, 1924-ben a sokfelől támadott költő „*Vallomás helyett hitvallás*”-t készít (ahogy azt az alcimben saját maga határozza meg), vagyis új credót, „hiszekegyet” ír, amely ellentétben korábbi versével, minden játékoságtól mentes, sőt a hitvallás valódi pátoza fűti át. Nem kétséges, hogy határozott döntés eredménye az eredeti szövegre rájátszó prózai forma alkalmazása. Egy későbbi alkalommal ki is jelenti, hogy a versnek „*nem okvetlen feladata pozitív konfessziót tenni, nyilvános hitvallást valamely egyház hittételei mellett. Erre az egyszerű és hagyományos próza (a HISZEKEGY prózája) alkalmasabb*”. 1924-es, pódiumon felolvasott „*nyilvános hitvallása*”-ban egyértelműen, bár tudatosan nem az elsők között (kezdeként ez áll: „*Hiszek abban, hogy élni érdemes*”), a katolicizmus mellett foglal állást: „*Én katolikus vagyok; azaz hiszek a nemzeteken felülálló, egész világnak szóló katolikus igazságban.*” Ekkor azonosítja először határozottan az egyetemes Igazság utáni vágyát a katolicizmussal mint az emberiséget csonkítás nélkül képviselni tudó, a kulturális értékeket összefogó egyetemes vallással. Hosszú út vezetett ideig, s a szakítás nem volt könnyű régebbi, szépségszissel átítatott világszemléletével, mely pluralista alapon a többféle igazság létezésének lehetőségét hirdette, és a politeizmussal rokonszenvezett. Már 1918-ban A VESZEDELMES VILÁGNÉZET című tanulmányában maga ellen fordult, és szinte önostorozó módon a századelő irracionalista, vitalista tanainak gondolati eredményeivel együtt saját régebbi világnézetét is felülbírálta.⁹ Teleologikus szemléletének, katolicizmusának egyre erősö-

dő vonalát már többen is elemezték,¹⁰ most inkább az önátformálás néha fájdalmas műveletének szemérmesen takargatott nyomaira vessünk pillantást.

Már az ÖRÖKKÉK ÉG A FELHŐK MÖGÖTT egyértelmű konfessziónak szánt szövege is csupa rejtett vita régi önmagával. A költő egyrészt az APOSTOLI HITVALLÁS prózai, kifejtő formájának patetikus vállalásával felel régebbi pogány, játékosan incselkedő anticredójára, valamint írásának elején visszatekintve finoman és egyértelműen kritikáját adja fiataalkori világnézetének, a „soha-meg-nem-elégedés” világának: „*gazdagságomban szegénynek éreztem magamat és fáradtságomban nyugtalannak*”. Valamint nem véletlenül idézi éppen itt mondandójának illusztrálásul Tolsztoj mondatát, mely határozott ellenpontja az általa hajdanában kötelességgé emelt Anatole France-i kételkedésnek. „*A hit az élet ereje: az ember, ha egyszer él, valamiben hisz... Ha nem hinné, hogy valamért élnie kell, akkor nem élne.*” Más ekkortájt keletkezett műveiben is tetten érhető az önmagával való vita. Erről tanúskodik a RÉGEN ELZENGTEK SAPPHO NAPJAI (1922) című vers befejező sora – „*Az istenek halnak, az ember él*” –, mely következő kötetének egyenesen címadója lesz, ekkor már nagybetűkkel is hangsúlyozva az eszmék mulandóságának és az emberi lét folyamatosságának ellentétét. A sor valójában negatívba átfordított tükörképe a HISZEKEGY végső hitvallásának: „*Élnek az istenek és még érzi hatalmukat egyre / bárha nem is hisz már bennük a léha világ.*” Tehát e nem akármilyen jelentőségű, nietzschei hangulatú mondatban a saját politeista múltjára is visszautaló jelentésréteget is felfedezhetünk. Megerősíti ezt az értelmezést az ISTENEK ÖZVEGYE¹¹ című verse is. Itt a fiataalkori hitek elmúlását, az eszmék felismert mulandóságát szintén az istenek halálának képével kapcsolja össze: „*Amíg te aludtál / isteneid meghaltak.*” Más verseihez hasonlóan címként emeli ki a mű egészéből kibomló önszemléleti szimbólumot, mely rendkívül erős érzelmi töltetű, akárcsak a CIGÁNY A SIRALOMHÁZBAN, A VÉN KÖTÉLTÁNCOS, a MINT KÜLÖNÖS HÍRMONDÓ vagy a HOLT PRÓFÉTA A HEGYEN esetében. Az önmagára utaló „*özvegy*” szóban a magáramaradottság érzése, az elvesztés fájdalma, a kényszerűnek tűnő változás lehangolt tudomásulvétele kap különleges hangsúlyt. Sőt kései esszéjében, melyben már a közvetlen életveszély árnyékában töpreng az élet talán legsúlyosabb kérdéséről, vagyis arról, hogyan haljunk meg, milyen is A JÓ HALÁL (1938), újra a kétféle gondolatrendszert állítja egymással szembe, bizonyítékként annak, hogy a megtagadott és túlhaladott „pogány” életfelfogás mint lehetőség mindvégig kísértette őt. A két lehetséges magatartást két mottó segítségével vázolja föl. „*Hirtelen halálnál nincs nagyobb szerencse – mondja az idősebb Plinius.*” S ezzel homlokegyenest szemben áll „*a könyörgés a mindszentek litániájából: Hirtelen és váratlan haláltól ments meg, Uram, minket! [...] Ez a két mottó ahogy egymással szembenéz, mintha ma a pogány és a keresztény lélek nézne szembe. (S mindegyik egy kicsit ijedten a másiktól.) A két lehetséges emberi magatartás a halál irányában. Nincs más lehetőség! [...] Mondd meg, mit jelent számodra a halál, és megmondom, ki vagy.*” Babits nem válaszol egyértelmű bizonyossággal a saját maga által feltett kérdésre, vibráló stílussal kitér az állásfoglalás elől, és éppen ez a talányosság adja szövegének szuggesztív, gondolati erejét; a kérdés szinte kézzelfoghatóan ott marad a levegőben, követelve mindenkitől; gondolkozzon el maga a válaszon. Ekkori versei sokkal többet árulnak el vívódó hitéről, nyíltabban vallanak megváltás utáni vágyáról.

Visszatérve a tízes évek legelejéhez, a JÁTÉKFILOZÓFIA oldalain még egyértelműen a többféle igazság létezésének lehetőségét vallja, amikor világnézetet, vallást saját környezetének és adott körülményeinek hatására választ az ember: „*konvenció dolga*”. Vagyis a közhiedelemmel ellentétben a mindvégig alapvetően katolikusnak tartott Ba-

bits számára ekkor nem eredendően adott az egy Istenben való hit. Politeizmusának valódiságát egyelőre még nem elemezve, a monoteizmussal szembeni kételyének születését, annak érzelmi gyökerét vizsgáljuk meg.

Több életrajzi adatból is megállapíthatjuk, hogy a habozás, a hit és hitetlenség közti választás lehetősége kisiskolás korában merült fel benne először. Szabó Lőrincnek tett vallomása szerint szorongó alkatú, vallásos kisgyermek volt, aki már azt is halálos bűnnek érezte, ha a gyónás napjának éjszakáján, éjfél körül, elfeledkezve magáról, szomjas lévén vizet ivott, s ezzel megszegni vélte a gyónás előtti böjt szabályát. Számára igazi és mély megrázkódtatás volt apja szabadelvűségének és hitetlenségének felismerése. „Mikor második gimnáziumba kerültem, kezdtem kételkedni. Sokkal okosabb voltam, sem-hogy ne láttam volna, hogy apám nem hisz Istenben.” A cisztercita papok szigorú légkörű pécsi iskolájában nevelkedő kisiskolás állandó szorongásban élt e két lehetséges világnézet ütközési pontján. Így folytatja: „Az apámat pedig szörnyen csodáltam. A tanárim is iszonyú tekintélyek voltak, és ez így iszonyú diszharmóniát képezett.” Az élőbeszédből gyorsírással lejegyzett laza mondatok szélsőséges, ismétlődő és szinte fokozhatatlan jelzője, az „iszonyú”, megrendítő válságról árulkodik. A feszítő belső konfliktust az átlagosnál érzékenyebb és labilisabb érzelmű kisgyerek előbb a vallás eszközeivel igyekezett feloldani: „Én imádkoztam az apámért minden este, hogy ne jusson pokolra.” Végül nem a hit, hanem az ész segítségével döntött a feloldhatatlannak tűnő vészhelyzetben. „Lassan elkezdtem gondolkodni, hogy hátha az apámnak van igaza, hiszen az okos ember, ő jobban tudja. Akkor az jutott eszembe, hogy én hitetlen vagyok, és meg kell térnem, mert hátha most rögtön meghalnék. És akkor csináltam azt a Pascal-féle gondolatot, hogy ha nem is biztos a túlvilág, hinni kell, mert legalább biztosít és megnyugtat.”¹² Feltétel nélküli hitét elvesztve, Babits tudatosan választ tehát, nyitva hagyva maga számára annak gondolati lehetőségét, hogy még sincs túlvilág és megváltás. Kételkedőkorszakának nyomát megelhetjük nagy visszatekintő verseinek egyikében is:

*„Igy hordom én is titkos örvét
annak aki e rengeteg
öleiben elfogott, de önkényt
újból elveszni engedett.”*

(AZ ELBOCSÁTOTT VAD)

Ebben az 1934-ben írt versben már evidenciaként (még ha paradoxonba burkolt evidenciaként is) van jelen Isten. A hitetlenséget, az eltévelyedést is a hozzá való viszonyban érzi meghatározottnak: „mert nem annak kell az imádság, / ki Istent megtalálta már”. Az ESZTÉTIKAI KATOLICIZMUS (1933) című vitairatát, melyet egy jezsuita lap támadására írt válaszként, általában mint a katolicizmus melletti határozott konfesszióját szokás idézni. Ám még ott is nyomára bukkanunk vívódásainak (bár múltbeli kételyeit nyilván nem ebből az alkalomból akarja elemezni részletesen): „katolikusnak születtem, e vallás csarnokaiban találkoztam és küszködtem Istennel, kételyeimnek és legmisztikusabb reményeimnek egyformán a katolicizmus adott először testet, színt, szavakat. [...] Van-e mélyebb érzés, mint ami Istenhez köt, akár hiszünk benne, mondhatnám, akár nem?” (Kiemelés tőlem – K. Á.)

A gyermeki kételkedés gondolatmenete meghatározó és emlékezetes számára, olyanira, hogy a Pascal-történet szinte szó szerint bekerült a HALÁLFIAI-ba is, megtoldva egy önmarcangoló kérdéssel, melyet már az érett gondolkodó illeszt fejszólva a

végére. „Imrus összekulcsolta kezét a paplan alatt, hogy hitetlen apja lelkéért imádkozzon: önmagát ezúttal hívónak tekintve, ami mégis a legbiztosabb óvatosság, mely számol minden lehetőséggel! (A Pascal pari-elmélete volt ez, egy gyermek lelkében rekonstruálva.) Bár lehet-e ott hit erőltetni, hol egyszer fölébredt a kétely? s mit ér az ilyen ima?”¹³

A HALÁLFIAI-ban Babits saját szellemi fejlődésének sok tekintetben hiteles rajzát adja, így azt is nyomon követhetjük, ahogy az egyetemista Imre (vagyis saját magának a regényben ábrázolt stilizált énje) a hit rombolásának területén még ennél is tovább lép. Nemcsak hit és hitetlenség dilemmáját látja, hanem a kereszténytől eltérő hit vállalásának lehetőségét is. Imre kortársaival folytatott vad világnézeti viták közepette a JÁTÉKFILOZÓFIA-ból ismerős kettős lehetőséget állítja fel ön maga számára, vagyis a hit kérdésében megint a döntés situációjára helyezi a hangsúlyt: „Imrus e napon a kereszténység és pogányság, a zsidó és hellén életnézet heinei dilemmáját döntötte el magában, melyet az időben Tolsztoj és Nietzsche újból fölvetettek. Imrus a pogány életöröm felé hajlott, melynek oly kevés szellője hatott be a Szomorú Asszonyok Házába, mely most otthona volt.”¹⁴ Ugyanerről a dilemmáról vall egyes szám első személyben a regény közvetettsége nélkül AZ EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben is: „Nekünk akkor [a század legelején] Európa egész szellemi élete úgy tűnt föl, mint egy hatalmas párbeszéd vagy dilemma a Tolsztoj és Nietzsche szelleme között. Ez voltaképpen ugyanaz a két szellem volt, amit Heine mint zsidó és hellén szellemet állított szembe egymással: aki a kereszténységet is zsidó-valaminek tekintette. Ha Tolsztoj az evangéliummal kezében üzent hadat a modern világnak: Nietzsche maga volt az Antikrisztus. [...] S az emberiség szelleme, mely nagyjaiban élt, a végső, kétségbeesett aszkézis, s a minden erkölcs fölé emelkedő ujjongás végletei között hánykolódott. Soha ilyen zúrza-avar az erkölcs alapjaiban.”¹⁵ Az IRODALOMTÖRTÉNET lapjain filozófiai magyarázatát adja fiatalkori döntésének, s Anatole France hatásával indokolja azt: „A kor kedvezett renani szkepszisének. Nem volt-e az egyetlen lehetséges életforma a nagy dilemmák közt, a Szellem számára, aki nem akar választani? Mindent megérteni, mindent élvezni, és nem választani, és semmit sem hinni!...”¹⁶ Ennek a szkeptikus világnézetnek volt szinte kiáltványyszerű megfogalmazása a már fentebb is idézett tanulmánya, A KÉTELKEDÉS KÖTELESSÉGE. A regényben Babits a főhős választását visszatekintve és a regényírás eszközeivel megszűrten, lélektani és nem bölcséleti érvekkel indokolja: a hellén életöröm menekülési lehetőség a Szomorú Asszonyok Házának légköréből. S valóban, az életöröm kontra szomorúság fogalompár mint a pogány és keresztény világ fő és egymástól eltérő érzelmi jellemzői a JÁTÉKFILOZÓFIA és a HISZEKEGY központi fogalmai is voltak: „istent látok, ezert, s nem szomorú a világ”. Végül a regényíró Babits az egyetemi világnézeti választás történetét is egy olyan kérdéssel zárja, mely hasonlóan az előzőhöz, hallgatólagosan magában hordja tagadó válaszát: „Lehet-e saját nem létező szakállunkra dönteniünk egy világnézet mellett, s föltámasztanunk eltűnt isteneket?” A kissé ironikusan, bár szeretetteljesen feltett kérdésből egyvalami újabb megerősítést kap: valóban volt egy korszaka, melyben eltávolodott a kereszténységtől, és filozófiai meggondolások alapján eltűnt istenek föltámasztására törekedett.

A HISZEKEGY mellett a panteisztikus, nietzschei MINDENK SZERELME árul el leg többet abból a végleteket ostromló azonosulni vágyásból, ami a fiatal Babitsot a görög életeszme és hitvilág irányába hajtja, s ez összecseng a JÁTÉKFILOZÓFIA Phaidroszának összegzésével: szerinte a monista világ egyformaságával, demokráciájával, lemondásával, békéjével és erkölcsével szemben áll a pluralista, mely „csupa tarkaság, különség, egyenlőtlenség, változás, harc, erkölcstelenség”. A pluralista oldalt sajátjaként elfogadva írhat Babits ódát a Bűnhöz és a Szépséghez, így lehet együttérző Laodameiának a ha-

láltól sem irtózó, a közmegegyezésre fittyet hányó, minden erkölcsi normát áthágó szenvedélyével. A JÁTÉKFILOZÓFIA meghatározásában a MINDENEK SZERELME felbuzgó, a természet minden jelenségét elfogadó pánerotikájára ismerünk:

*„Ezer szeretóm van nekem
és én szeretem mindet
és mindenik tekintetem
mind szerelmi tekintet.*

*A föld szerelmét élvezem
s pusztulok élvezőben,
istennel szeretkezem
magamban a mezőben.”*

A századelő magyar kultúrpolitikai közéletének állapotára jellemző, hogy akkor vádolták őt (teljesen alaptalanul) haszonleső katolicizmussal, vagyis a konzervatív Mária-kongregációba való, pusztán egzisztenciális érdekeit követő belépéssel 1911 őszén, amikor az világnézetileg a legtávolabb állt tőle, s akkor indítottak ellene sajtóhadjáratot FORTISSIMO című békeverse miatt, istenkáromlás címén 1916-ban, amikor már egyre inkább a katolikus hagyomány és hit keretein belül vívta harcát önmagával. Mégis érdemes a szocialista oldalról támadó Bresztovszky Ernő igazságtalan cikkét felidézni,¹⁷ mert Babits a vele folytatott disputában fogalmazza meg legtisztábban e korszakának művészi hitvallását. MŰVÉSZET ÉS SZABADSÁG címmel nemcsak a katolicizmushoz való viszonyára utal, tudatosan elkerülve a színvallást a hit kérdésében („*Uraim, ha nekem tetszik a katolicizmus, önöknek abba semmi beleszólásuk*”), nemcsak a kongregációval kapcsolatos szóbeszédet cáfolja („*Nem is vagyok tagja egy [klikknek] se. A kongregációnak persze a legkevésbé*”), hanem tömören megfogalmazza művészi ars poeticáját is, s szövegébe – nyilván tudatosan – a MINDENEK SZERELME című versének szavait olvasztja: „*A művészet maga a szabadság: bizonyos oldalról nézve ez a lényeg. A művész az az ember, aki mindent belülről lát, ekként mindent belülről megért (a tudós az, aki kívülről érti meg), és mindennek megérti a létjogosultságát. Ekként a művész az, aki mindent megenged, sőt akinek minden tetszik, a rossz is, a csúnya is. A művész az egész világ szeretője, vagy inkább a művész maga az egész világ egy lélekbe sűrítve.*”¹⁸

Aki a fogarasi mezőt ilyen plasztikusan népesíti be a görög mitológia alakjaival, az nem egy klasszika-filológus precizitásával törekszik újraéleszteni a görög világot, hanem szinte vele együtt lélegzik. Végül is tegyük fel a kérdést: hitt-e a görög istenekben, s ha igen, milyen hit volt ez? Egyik visszatekintő hírlapi nyilatkozatában 1928-ban azért határolja el magát például Leconte de Lisle költészetétől, mert ő pusztán rekonstruálni akarta a múltat, „*nála a görögség csak cél volt*”. Babits másképp határozza meg a hellén kultúra szerepét költészetében: „*Nálam sohasem cél, mindig csak kifejezőeszköz. Nálam a görögség csak hangulat, amelynek a felszíne alatt örök, tehát egyszerre régi és új, ókori és mai, konzervatív és modern érzések forrnak.*” Ami csak hangulat, az nem valódi sokistenhit – vonhatnánk le az egyszerű következtetést. Ám ha Babits másik vallomásának állítását – „*Zeuszt hiszem [...] sokistenség híve vagyok*” – természetesen nem vakbuzgó hitnek értelmezzük, hanem olyan gondolkodói magatartásnak, melynek lényege egyrészt a világnézet megválasztásának *lehetőségében*, másrészt a legkülönbözőbb jelenségek élményszerű átélésének *szabadságában* áll, közelebb kerülünk ekkor vallott

nézeteinek lényegéhez. Így folytatja interjúját: „Az igazi költészet nem azért nyúlik vissza a múltba, hogy a múlt kísérteteit ébresztgesse; ez a költészet azért száll vissza a múltba, hogy röptében végigélje valamennyi elmúlt kor lelkivilágát, hogy leszálljon az emberi érzéseknek az ősidőkben fakadó gyökeréig, hogy megmutassa, mit fejlődött azóta az emberi lélek, hogy egy közös formában egyszerre élje végig a lélekvilág egész gazdagságát – a legrégebb időktől máig.”¹⁹

A megélt és a jelenben is ható és létező múlt Babits fogarasi éveinek egyik központi gondolata, mely Bergson filozófiája által kapott megerősítést. „Az egész múlt él és hat a jelenben: ez a teremtő idő” – összegzi Bergson-tanulmányában, melyet a MINDENK SZERELME című verssel körülbelül egy időben ír.²⁰ Épp ezért vágyik és törekszik arra, hogy saját életének részévé tegye régmúlt korok kultúráját, hogy ne csak ismerje világukat, hanem a hit által személyes élményévé váljon a görögség, s így szellemi elődei közvetlenül alakíthatóak jelenének, művészetének minden pillanatát. Ezért lesz számára a kulturális múlt, egy letűnt világ hitének elevenként való felidézése elrendő és megvalósítandó cél, ezért hihet teljes meggyőződéssel Zeuszban s rajta kívül még ezernyi más görög istenben is. Az ő álmai ekkor valóban „klasszikus álmok”, s fáradt gondolatai szeretnek „ölni hosszuredőzetű tógát”. Egy 1909 táján keletkezett versében, melyet végül nem publikált soha, ez a kifelé tudatosan zárt, de belülről gazdag, végtelen és vérbő világ, mely a görög mitológiából táplálkozik, plasztikusan jelenik meg.²¹

„Ha most a szobámba nyitnál be, modern fi
látnál kicsi gyertyát, hunyó tüzezet
nagy könyvet előttem kinyitva heverni
s könyvben kerek ósdi görög betűket.
Ha most a szívembe nyitnál be (de nem tudsz)
látnád hogy előnti egy ókori báj;
s ha képzeletembe jutnál be (de nem jutsz)
egy tájra találnál.”

(ODYSSEIABELI TÁJKÉP)

E bevezető strófát öt további követi, melyekben az antik világ teljes gazdagságával és tomboló érzékiségével elevenedik meg, ahol „messzire tárva a légszerű tenger”, és ahol „mélyöblü hajóban a tágszívű ember” küzd a habokkal. A szűkös, gyertyafényes bezártsággal csalogatóan és elbűvölően áll szemben a parttalan távolság és a nehézségnek nekigyürköző, feszülő izomzat.

Babits számára Szókratész és Phaidrosz az Olt partján valóságosan sétáló és vitatkozó emberpár, akiket csak véletlenül hallgat ki, s az ott tapasztaltakat igyekszik mindenki okulására tolmácsolni. „Egy mezei úton sétáltam, mikor két idegenre lettem figyelmes, kik kissé távolabb előttem haladtak, [...] beszédjükből teljesen meggyőződtem: valóban ők voltak. Szókratész és Phaidrosz. Hogy kerültek ide az Olt partjára? Nem tudom. De hallottam, és megjegyeztem minden szavukat.” Ebből a szempontból vizsgálva a JÁTÉKFILOZÓFIA dialogikus érvelése nemcsak annak eszköze, hogy véleményét többszörös szűrőn keresztül, nyugtalan mozgékonyssággal bocsássa elénk. Több ez művészi fogásnál. A hagyomány folytonosságának és továbbélésének szimbóluma a két sétáló idegen, akik úgy érkeztek az antik görög világból, hogy Tolsztojt és Nietzsche-t is emlegethetik, akik úgy elevenednek fel a múltból, hogy már a jelent is magukba olvasztották. Nem véletlenül mondja Szókratész a sokat idézett mondatot a világ szokszinűségéről érvelve: „egyszer, mikor Fechner voltam, azt mondtam, hogy élet is van!” Ez a Fogaras mellett bandukoló Szókratész

a gondolkodói hagyomány folyamatosságának élő megtestesülése. Így egyszerre lehet vele azonos és tőle elkülönülő az esszé írója. Mint erre már Rába György felhívta a figyelmet, Babits egy korai versében is ugyanezt az egyes szám első személlyel kifejezett játékos azonosságot találjuk: „*Mikor Heraklit volt a nevem, / Már akkor is értük égtem.*”²² Ez a megkettőzve egy Babits–Szókratész úgy gondolja: egy kicsit volt ő már Fechner és volt Hérakleitosz is, volt Heine és Nietzsche is. Ugyanígy, az ezer istent dicsőítő HISZEKEGY-et csak olyan költő írhatta, aki a huszadik század felől, a kétezres évek keresztény hagyomány birtokában közelít a görögséghez, ahol az APOSTOLI HITVALLÁS annyira az általánosan elfogadott kultúra alapja, hogy kezdő szavait címként kimondva az ismeretek óriási tárháza mozgósul. Babits – ahogy Szókratésze megfogalmazza – arra vágyik, hogy *egyszerre* éljen benne az emberi „*lélekvilág egész gazdagsága*”, ne csak a keresztény, hanem a pogány is. Számára ekkor valóban „*Élnek az istenek*”. Versében poétikailag is az élő, sokrétegű és gazdag hagyományú múlt érzékelés kifejezésére törekszik. A klasszikus disztichonok végén ezért csendít modernül ható rimet, amit IRODALOMTÖRTÉNET-ében a keresztény költészettel együtt megszülető verselés jellegzetességeként határoz meg, és „*bethlehemi csengettyű*”-nek nevez.²³ Még a vers szövetében is az eltérő kultúrák egymásba fonódását akarja megragadni.

E minden irányban való nyitottság miatt vallhatja HISZEKEGY című versében magát politeistának, és ezért írhatja meg bűnbánó imáját is, az OKTÓBERI AJTATOSSÁG-ot, így lehet egyszerre hívő és kételkedő. A kettő nem érvényteleníti egymást. Épp ezért a tízes évek fordulóján sem csak a görög mitológia alakjai népesíthetik be szobáját, hanem Dante színjátékának szereplői is. Babits számára ekkor mindkét világ párhuzamosan élhet és létezhet. Úgy érzi, szabadságában áll döntené, nincs benső kényszer, mely választást követelne. Ezért jelenhet meg a HISZEKEGY című verssel együtt, ugyanabban a *Nyugat*-számban a Dante hatásáról tanúskodó VÁGYAK ÉS SOHA, mely épp ellenkezően a „*végtelen vágyára vágyódás*” költeménye. Az egymással vitatkozó két költemény ugyanannak a gondolkodói és művészi világgépnek más-más megvalósulása. Ebben a korszakában Babits világnézettől és vallástól függetlenül, a hagyomány őrzőjeként a kulturális és szellemi örökség intenzív és személyes átélésével a folytonosság élő lánczemevé akar válni.

Bár a huszadik század mindent szétziláló évtizedeiből egyre többet maga mögött tudva úgy érzi, hogy istenei meghaltak, világnézete átforgalmódott, azonban a személyes átélésnek a képessége és a teremtő folyamatosságnak a törekvése elkíséri élete végéig. Ez a szemlélet szüli meg két évtized múlva egyik legnagyobb vállalkozását, AZ EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETÉ-t, ahol a nagy alkotók „*együtt-eggyek, egymás folytatásai, egyetlen lélekáram részei, s tovább élnek mindnyájunk lelkében [...]* A világirodalom benne él minden olvasójában, s én megpróbálom itt úgy leírni, ahogy énbennem él”.²⁴ A második világháború árnyékában éppen az európai kulturális hagyomány szerves egészként való felmutatásában és a maradandó értékek saját művészi egyénisége által hitelesített továbbadásában érezte elvégezni vállalt erkölcsi-költői küldetését. Fiatalkorának világnézeti dilemmáival szemben irodalomtörténetében, mint életének nagyobbik részében, egyértelműen a keresztény s azon belül a katolikus hagyományba és erkölcsbe vetett bizalom a vezérlő elv. Szellemi fejlődéstörténetéhez, izgatón sokrétű személyiségéhez azonban szorosan hozzátartozik fiatalkorának világgépe, mely a múlt és jelen minden elemét egyformán élményként olvasztja magába, és a pluralizmus jegyében, minden világnézeti fenntartás, valamint alá-főlé rendelés nélkül az eltérő kulturális hagyományok általa felrajzolt mindkét fő ágának elfogadására törekszik.

Jegyzetek

1. Rónay György: BABITS HITE. In: Rónay György: HIT ÉS HUMANIZMUS. Bp., 1979. 403. o.
2. Gál István: BABITS EGYES VERSEINEK KELETKEZÉSÉRŐL. *It.*, 1975. 2. sz.
3. Rába György: BABITS MIHÁLY KÖLTÉSZETE, 1903–1920. Bp., 1981. 33. o.
4. Babits levele Kosztolányi Dezsőnek. Szekszárd, 1904. (augusztus 20.) BABITS–JUHÁSZ–KOSZTOLÁNYI LEVELEZÉSE. S. a. r. Belia György. Bp., 1959. 31. o.
5. Dienes Valéria: ILYENNEK LÁTTAM. Magvető Almanach, 1966. 1. 243–250. o.
6. Szabó Lőrinc: A KÖLTŐ. In: BABITS EM-LÉKKÖNYV. Szerk.: Illyés Gyula. Nyugat, 1941. 11. o.
7. OSZK Kézirattár Fond III/1450.
8. Babits Mihály: MESE A NAGYVILÁGRÓL. (Köteteibe JÁTÉKFILOZÓFIA címen vette fel.) *Nyugat*, 1912. június 16. 991–1009. o.
9. Ezt a gondolatmenetet teljesíti ki AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSÁ-ban. *Nyugat*, 1928. szeptember 16. In: ESSZÉK II. 207–234. o.
10. Szabó Ferenc: „CSILLAG UTÁN” (SZÁZ ÉVE SZÜLETETT BABITS MIHÁLY). *Vigília*, 1983. december; BABITS MIHÁLY VÁLASZTÁSA. *Kat. Szemle*, 1983. 4. In: Uő: „CSILLAG UTÁN”. ISTENKERESÉS AZ IRODALOMBAN. Bp., 1995; Reisinger János: HANEM KI VÁLT MEG ENGEMET? BABITS ÉS A KERESZTÉNYSÉG; BABITS ÉS A KATOLICIZMUS. In: MINT KÜLÖNÖS HÍRMONDÓ. Szerk.: Kelevéz Ágnes. Bp., 1983. 45–67. o. Pór Péternek egy múzeumi kiadványban cím nélkül eltemetett kitűnő tanulmánya foglalkozik Babits teleologikus szemléletének elemzésével a ZSOLTÁR FÉRFIHANGRA kapcsán. In: VITA A NYUGATRÓL. Szerk.: Kabdebó Lóránt. Irodalmi Múzeum, Bp., 1973. 74–113. o.
11. *Pesti Napló*, 1928. február 19. A verset nem vette fel egyik kötetébe sem.
12. Babits Mihály: [ÖNÉLETRAJZ A GYERMEK- ÉS IFJÚKOR ÉVEIBŐL] Szabó Lőrinc lejegyzésében. In: „ITT A HALK ÉS KOMOLY BESZÉD IDEJE...” S. a. r. Téglás János. Bp., 1993. (A továbbiakban: ITT A HALK...) 45. o.
13. Babits Mihály: HALÁLFIAI. Bp., 1984. 265. o.
14. HALÁLFIAI. 329. o.
15. Babits Mihály: AZ EURÓPAI IRODALOMTÖRTÉNETE. Bp., 1979. (A továbbiakban: IRODALOMTÖRTÉNET.) 443. o.
16. IRODALOMTÖRTÉNET. 444. o.
17. Bresztovszky Ernő: TŰNETEK. 1–2. *Népszava*, 1911. október 4–5.; Gellért Oszkár: BABITS, A KÖLTŐ ÉS BRESZTOVSZKY, A KRITIKUSA. *Nyugat*, 1911. október. 16. 20. sz. 686. o.; Ignotus: TŰNETEK. *Nyugat*, 1911. október. 16. 20. sz. 683–686. o.
18. Babits Mihály: MŰVÉSZET ÉS SZABADSÁG. *Nyugat*, 1911. november 1. 782. o.
19. Bende László: A JUBILÁNS BABITS MIHÁLY ELMONDJA, HOGYAN LETT KÖLTŐVÉ... *Esti Kurir*, 1928. június 27. 13. o. In: ITT A HALK... 137. o.
20. Babits Mihály: BERGSON FILOZÓFIÁJA. *Nyugat*, 1910. július 16.
21. AKI A KÉKES ÉGBE NÉZ. S. a. r. Melczer Tibor. Bp., 1985. 41–42. o.
22. Babits Mihály: Újév. *Nagyváradi*, 1909. január 1. 1. o. Vö. Rába György: BABITS MIHÁLY KÖLTÉSZETE. 1903–1920. Bp., 1981. 26. o.
23. IRODALOMTÖRTÉNET. 97. o. Vö. J. Soltész Katalin: BABITS MIHÁLY KÖLTŐI NYELVE. Bp., 1965. 55. o.
24. IRODALOMTÖRTÉNET. 13. o.